

ՊԵՏԱՐԱՆԵՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՂԱԼԱՄՔԵԱՐ

ՀԱԼԷՊՊՅԻ

(ՊԱՐՈՆՑԷՐ)

Ժէ. դարու վերջին կիսուն Հալէպի քահանայից դասուն մէջ կ'ապրի շատ հետաքրքրական դէմք մը, Յովհաննէս քչյ. Ղալամքեար, ապա եպիսկոպոս, որդի՝ Խմիրզէի և մահտեսի կիւրիստանի: Իր աշխարհական կեանքէն ու հետեւեալ թիւն չունի: Եթէ կարելի ըլլայ՝ Ղալամքեար մականունէն դատել, հայրը կամ մեծ հայրը կը զբաղէր նկարչութեամբ և Յովհաննէս ինքն ալ վարժուած էր հորենական արհեստին մէջ, գէթ մինչև քահանայութեան կոչուելը: Ունէր նոյնպէս բնածին տաղանդ մը աշխարհիկ քերթողութեան: Բնութեամբ զգայուն, յաճախ զուարթաբան, մերթ թափմոտ: զգայութիւններ, որոնք ի յայտ կու գան իր թողած մէկէ աւելի ոտանաւորներուն մէջ: Յոճա Ամիր կամ Ամիրզէ և կիւրիստան՝ Յովհաննէսէն զատ ունեցած են նաև երկու մանչ զաւակներ՝ մհի. Գարսամ և մհի. Յոհան, և աղջիկ մը՝ մհի. Մարիամ: Բացի խոճա Ամիրէն, բոլորն ալ Նրուսաղէմ ուխտի են գացած, ինչ որ ապացոյց է Ղալամքեար ընտանիքին ըստացած հոգևոր կրթութեան և նրա թական ձեռնադրութեան: Յովհաննէս քչյ. աշխարհական անունը յայտնի է, ոչ ալ երբ քահանայ ձեռնադրուած ըլլաւ: մեռած էր արդէն իր Յովհաննէսի հոգեւոր, որուն անունով վերակոչուեցաւ հաւանաբար: Յայտնի է նաև Գարսամի վախճանման թուականը: Մարիամ ամուսնացած էր և Յովհաննէս քչյ. կը յիշէ Ասայն անունով քեռորդի մը: Յովհաննէս երկուստաբար տարիքին ամուսնացած է Ալմաստ անունով գեղանի հարսի մը հետ, որուն կանխահաւ մահը սակայն պիտի յաշարջէր իր կեանքը:

Յովհաննէսի ամուսնալուրինը.— 1660-ական թուականներուն, Հալէպի Առաջնորդական աթոռը թափուր կը գտնենք. յայտնի է թէ ուր ձեռնադրուեցաւ Յովհաննէս

և ո՞վ ձեռնադրեց: Այս քանի միայն որոշէ որ ան ձեռնադրուած է 1664ին, հիշուած իր քահանայական կնիքին, որով զարդարած է 1679ին Նրուսաղէմ գրած իր Տաղարանը, իր իսկ բառով «ձօնկըր ինչպէս որ իր կարգին պիտի յիշենք, Յովհաննէս քչյ. թէն իր այն Տաղարանը առանձին տետրակի մը մէջ խնամով մաքուրի առած է Նրուսաղէմի մէջ, բայց այդ տաղերուն մեծ մասը գրած է Հալէպի մէջ, 1668 էն սկսեալ:

Յովհաննէս քչյ. ձեռնադրութենէն չորս տարի վերջ զԺաթատութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու իր բանբիշաք, երէցկին Ալմաստը, միայն երեք օր տեղը անողոք հիւանդութենէ մը յետոյ, անմխիթար ու անորդի ձգելով իր քահանայ ամուսինը, որ պիտի զրկուէր զիր քաղցրիկ տեսուն: Շատ զգայուն են քերթողին ողբախառն տաղերը, լեցուն՝ Միջնադարեան տաղաճանցներու տաք շունչով, բայց շատ աւելի խնամուած աշխարհաբարով, ուր ան կ'ողբայ անդամ կորուստը ասորուն գեղեցիկ պատկերին, որ զինքը ճանտէր թողուց ու գնաց: Այդի ու անմխիթար Տէր Յովհաննէս իր ցաւին ու կսկիծին մէջ կ'աղակէ Աստուծոյ՝

Յանկամ ք'երտգիս սեսնամ,
որ սոսիս կարօսն անցանի.
գիբեր ու ցոբիկ կ'այրիմ,
եւ ո՛չ ոք ունիմ սիրելի...:

Արժանի եմ ես այս խոցուած և ճշ պատճառն ես եղա՛յ, զըրկըւար Գրիստոսի լուսունն տողերուն իմաստը ըստ բաւականի յայտնի է: Կրնայ պատահի, որ երէցկին էլ մաստ զոհ գացած ըլլայ ցաւալի արկածի մը և կամ վիժման գեղ առած ու չարաղէտ բարդութեամբ մը մեռած, ինչպէս կը պատահի ամէն տեղ և ամէն ժամանակ: Նրէցկինով մահը կարելի է գնել 1670ին և կամ քիչ յետոյ: Մէկ կողմէ կեանքի ընկերէն զրկուելը, և արև կողմէ ծնողաց և եղբոր ու քրոջ յաջորդաբար վախճանիլը խոր վիշտ կը պատճառեն իրեն, ու այդ վիշտին ազդեցութեան տակ, այլի Յովհաննէս կ'որոշէ Նրուսաղէմ երթալ, միաբանիլ Ս. Յակոբայ Ուխտին, վեղարի օրհնութիւն ստանալ և կեանքին մը նացած տարիները անցունել ճշնութեամբ,

գրչութեամբ և երգով: Հալէպի մէջ, կնոջ մահէն յետոյ շուրջ եօթը տարի ևս քահանայագործելով, 1677ին վերջնապէս կը բաժնուի Հալէպէն ու կ'անցնի Երուսաղէմ, իբր Ռիսրան Ս. Յակոբայ վանքին:

Յովհաննէս Բէյ. Երուսաղէմի մկր. — Գրելու և ծաղկելու արուեստներուն վաղուց ծանօթ, Տէր Յովհաննէս, շուշտակ վարդապետ, Երուսաղէմի մէջ կը գտնէ ամէն դիրքութիւն աւելի զարգանալու: Թէև արքայ տարիներուն Երուսաղէմի Հայոց վանքը խաղաղ ըլլան մը չէ որ կը բոլորէր, բայց և այնպէս ինքնամփոփ զրական աշխատութեանց պարագայի ուղղոյններուն համար, վանքին արտաքին կացութիւնը մեծ արգելք մը չէր: Ան շուտով սկսաւ ծանօթանալ Երուսաղէմի վանական սովորութեանց և իր հոգեւոր նոր միջավայրին մէջ տակաւ մոռցաւ իր ընտանեկան վիշտերը և իբր նուիրում ու ծառայասէր եկեղեցական, զարկ տուաւ նորանոր աշխատութեանց ու ժամանորարար հոգեւոր աօրեայ պաշտամանց մէջ ցոյց տուած նախանձաշուշտութեամբ, ժամանակ մը յետոյ կարգուեցաւ Ս. Յակոբայ «ժամասաց», և ամբիւսի սիրեց Երուսաղէմի հայոց փառքը կազմող Ս. Յակոբայ մենաստանը՝ որ անոր մարակից հայ վանքերուն վրայ թուրքերէն ընդարձակ ներթողական մը գրեց, յանգաւոր, մանր նկարագրելով քաղաքամիջին հայկական վանքերը:

ԱՄէր Եագուպըմ գափուսըմայ վարիմնայ.

Գարսեթայ պաղչասի սեյր էք մինայ սըր:

«... Օրբայ դափուսան Մէր Եագուպայ կիթըմ,

«Յլ ալիեան Բինիասի քէճամ էլլաթըմ:

«... Լուսաթար Տէր Առաքել խոբանցայ զինէք կուսարը,

«Դուսասա Էսան (պատարագող) փափա-

զըմ ճանի սեվիմըր...»:

Տէր Յովհաննէսի գրչութիւնները. — Իր ծննդավայր Հալէպը, իր ապրած դարուն, ունէր ամէն միջոց և պատեհութիւն, Ղաւամքեարը պատրաստելու գրչութեան և ծաղկումի արուեստներուն մէջ: Իր երկ-տապաբազան տարիներուն փականուած էր արդէն Հալէպի նշանաւոր Դասատունը,

բայց անոր լաւագոյն ուսուցիչներէն մէկուն՝ Տէր Աստուածատուր Բէյ. Ուրֆացիի, որ մականուամբ աւագակ ասնն, ըրով սորվեցաւ գրչութեան արուեստը, որու մասին կը վկայէ իր ցարդ մեզի ծանօթ երկու գլուխութեան յիշատակարաններուն մէջ, այնպէս՝ «որ (Աստուածատուր Ուրֆացի) բազում աշխատութիւն ունի ի վերայ անարժանիս: Տէր Յովհաննէս այլի քահանայ երբ Երուսաղէմ գնաց 1677ին, արդէն Հալէպի մէջ ուսած էր գրչութեան ու ծաղկելու արուեստը, այնպէս որ իր վարպետը Տէր Աստուածատուր, անկասկած Հալէպի Տէր Աստուածատուր Բէյ. Ուրֆացիէն է, բայց թէ ի՛նչ զարմանալի պարագաներու տակ իրեն տրուած է աւագակ մականունը, յայտնի չէ ու ասկէ զատ նման մակդրի մը կը յիշուի միմիայն Տէր Յովհաննէսէն. Ես կը կարծեմ որ աւագակը քահանային ազգանունն է, իր հայրէն ձեռն մէջ, հաւանաբար: Իբր գրչագիր, Տէր Յովհաննէս Բէյ. Գրչը ունեցաւ Երուսաղէմի մէջ, հոն իրեն օգնող աշակերտներ ալ ունենալով, որոնց կարգին 1686ին և 1688ին կը յիշէ իր հոգեւոր որդին՝ Տիրացու Ղուկասը՝ «որ գլխաւորն նիշանց և կոկեց»:

Ինչպէս որ կանխեցինք ըսել, Ղաւամքեար Բէյ. գրչութեան և ծաղկումի արուեստները Հալէպի մէջ զարգացուցած ըլլալուն հակառակ, Հալէպ գրած ու է ձեռագիր թողած չէ: Սակայն յայտնի է որ կանուխ տարիքէն Հալէպի մէջ հաւաքած է բաւական շատ թիւով տաղեր, բայց բոլոր հատուկոտոր ձեռով. այնպէս որ երեց-կնոջ մահէն վերջ երբ Ղաւամքեար վճռեց միայնակեաց կեանք ապրել և սորո համար ալ Երուսաղէմը ընտրեց, Ս. Յակոբայ վանքին մէջ միայն ձեռնարկեց տետրակի մը մէջ ամփոփելու իր նախապէս հաւաքածները, և ուր դրաւ նաեւ Հալէպի յատուկ քանի մը ժամանակագրական նոթեր, որոնց մէջ պատմական արժէք ունեցողներ ալ կան: Որով մեզի ծանօթ իր առաջին գրչութիւնն է, ի՛ր իսկ բառով իր ձօնկը, գրուած յնուսաղէմ, 1679ին, Ս. Յակոբայ վանքին մէջ: Տաղարանիս ընդարձակ նկարագիրը ասկէ առաջ դրած ըլլալով այլուր (Տես մեր Հայկալի Ձեռագրեց Յուցակը Ա. հար. էջը 382—88), աւելորդ պիտի ըլլար զայն անգամ մըն ալ հոս կրկնել. միայն բանասէր-

ներու ուշադրութեան կը յանձնենք ձօնկ օտար բառը. մեր կտրծիքով բառս կը նըշանակէ «աշուղական տաղարան»:

Տէր Յովհաննէս քչիլ. գրչական երկրորդ գործն է, ժամանակի կարգով Նարեկ Տէր որ 1299 թիւի տակ կը մնայ երուսաղէմի Ձեռագրաց Մատենադարանը և որուն նըկարագրաց սիրայօթար կերպով պատրաստեց և մեզի տրամադրեց Գիր. Մ. Նշանեան Արքեպիսկոպոս:

Ձեռագիրս ունի 348 քուղբ. — Մեծուքիւն 16,4×10,8 սեղմ. — Գրուքիւն միասին 10,2×7. — Տողք 21. — Թերք ԻԹ = 29. Խւրաքանչիւրը 12 թուղթ. — Նիւթ՝ թուղթ, ողորկեալ և գեղնագոյն. — Կազմ՝ փայտեայ կաշեպատ. — Պահպանակ՝ թըղթեայ, սկիզբն ու վերջը երկերկու դատարկ թուղթեր. — Հանգամանք՝ լաւ. — Զարդագիր՝ կարմիր ծաղկագիր, գլխագիր և նոսրերգիր. — Կիսալսոսման՝ թղ. 3ա, 87ա, 133ա և Լուսանցազարդ՝ կարմիր. — Դասարկ քուղբ՝ 1ա, 2բ մեծ մասամբ, 86 մեծ մասամբ և 347-48. — Ժամանակ՝ 1631Ը (= 1679). — Գրիչ և Տէր՝ Դաւէմբարը Յովհաննէս քահանայ Հալէպցի. — Տեղի՝ երուսաղէմ. — Յիւստակագրութիւն՝ թղ. 282բ և 289ա. —

Մատենան է Նարեկ՝ որ կը պարունակէ՝ Ա. — 1բ-282բ, Նարեկ, սովորական կարգաւ և յիշատակարանաւ մատենին եւ Համբրոնացւոյ անուամբ վարուց պատմութեամբ:

Բ. — Թղ. 284ա-346բ, Աղօթներ,

1. — Թղ. 284ա «Հանգիստ երանելւոյն Յովհաննու Աւետարանի»:

2. — Թղ. 291ա, «Աղօթք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Աղաչեմ զքեզ փրկիչ աշխարհի»:

3. — Թղ. 291բ, «Աղօթք Փոկասու հայրապետին: Յիսուս միածին որդի Աստուծոյ, Տէր, որոյ սուրբ է անունդ» եայլն:

4. — Թղ. 293ա, «Աղօթք Մովսէսի Քերթողի ասացեալ: Աղաչեմ զքեզ, Տէր, թող ինձ զմեզս իմ, որպէս կամիմ» եայլն:

5. — Թղ. 294բ, «Աղօթք Անաստասայ քահանային ասացեալ: Տէր մի սրտառութեամբ քով յանդիմաներ զիս» եայլն:

6. — ա) Թղ. 302բ, «Ի խորոց սրտէ խօսք ընդ Աստուծոյ: Մաղթանք զզլման գրեալ Սարգիս հոգեւոր վարդապետն ի խնն

գրոյ վար. Գրիգորի, ասացեալ մատենան ողբերգութեան և աղօթից, ի սուրբ քաղաքն երուսաղէմ: Յոյս իմ և ապաւնէ իմ, ակնկալութիւն իմ և մխթարութիւն իմ» եայլն:

բ) Թղ. 312ա, «Նորին Սարգսի ի Հայր Աստուած: Ազնեա ինձ Տէր Յիսուս Քրիստոս: Ամենակալ, անարատ, անսկիզբն, անհասանելի» եայլն:

գ) Թղ. 316բ, «Նորին ի խորոց սրտէ առ Որդի: Տէր և փրկիչ Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ և բան Հաւր, էակից Հաւր ի գոյացուցանել զարարածս» եայլն:

դ) Թղ. 324ա, «Յաւուք ի Հոգին սուրբ: Աղբիւր կենաց եւ անմահութեան Հոգիդ սուրբ, էակից Հաւր և փառակից Որդւոյս» եայլն:

ե) Թղ. 326բ, «Նորին Սարգսի մաղթանք յաւուր Մեծի Հինգաթի: Մեծ են գործք քո Տէր, և սքանչելի են խորհուրդք քո և միջ բաւական է» եայլն:

զ) Թղ. 330ա, «Նորին մաղթանք բան յաւուր Մեծի Ուրաքի չարարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Մեծ է ինձ այսաւր քան զամենայն աւուրս իմ» եայլն:

7. — ա) Թղ. 334բ, «Քենիկ վարդապետի ասացեալ բանք աղերսանաց ի նոյն գրոց: Աղաչեմ զքեզ փրկիչ աշխարհի Քրիստոս, հայեա յիս և ողորմեայ ինձ» եայլն:

բ) Թղ. 337ա, «Ի նոյն գրոց: Անկընդեկն աստուածութիւնն, համագոյ իսկուծութիւնն» եայլն:

Յիւստակագրութիւն — Թղ. 282բ, հաւանաբար Նախագաղափարին. «Փառք... Որոյ շնորհիւ աւարտեցաւ ողբերգական մատենան աստուածային, զոր ի Հոգւոյն սրբոյ շարժեալ գրեաց սքանչելին ի պարսպունտիկոսաց, հակադն եւ արթունն եւ սուրբն Գրիգոր բարեփառ վարդապետն մեր Նարեկացի, ի խնդրոյ միանձնաց եղբարց: Որ ցանկացաւք եղեալ Բանմայն աստուածածներձ, Աբրահամ անուն կոչեցեալ, տիաւք մանկագոյն բայց իմաստութեամբ զարդաբեալ: Նոտ գրել զսայ մեղսաներկ և աղկաղկ անձին Սեփանոս փցնագրի, որ տեսի զանհամար զաղեղ անաւրէնութեանց և անտից, զորոս սա թուէ՝ առ իս բազմապատկաբար կատարեալ, այլ և անդարձ ի նոյնն, և առ ստացաւք սորա յԱբրահամ Բանմայն մաս

նաւոր երեւեայ, Եւ եղաք զսա յիշատակ՝ մեզ հրատարակիչ, դարովիչ և կառավարիչ ի կենդանութեան մերում: Եւ զկեն մահուան մերոյ, որչափ մնացէ՞ սա կամաւք Տեառն ի ձեռս այլոց, պարտաւելով զխայտառակութեան արժանիս միայն զգրչակս, զի թերևս և ողորջանացն որ աստ՝ լուիցէ վասն մեր Տէր մեր:

Արդ, աղաչեմ զգաստ մաքրապարիցզ, յիշել ի պատկանաւոր աղաւթս ձեր զյիշատակեալքս ի սմա զԱբրահամ աստուածաբեալ քահանայ Մեթեմի և զձնողն իւր՝ զԱբրալուն զհայրն և զԱսանմիւի մայրն և զեղբայրն իւր զԳիուրդամին և զերիցակին Բամբիւն իւր, և զկենդանիս և զգորիցեալսն առ Քրիստոս, զի թերևս աղաւթիւք և յիշմամբ ձերով ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած, զի սովոր է ալովք՝ այլոց ողորմութիւն առնել, և ձեզ յիշողացդ և յիշեցեցեցոս ողորմեսցի նոյն Տէրն:

Եւ զպատճառաւ մեղքս, զորդիս առնաւէնութեան՝ զգրող սորա զԱսեփանոս սուտանուն քահանայն և զիման մի մոռանայք յիշել և զՈհաննէս քահանայն և զորդեակն իմ որ ոսկով զարդարեաց ծաղկելով՝ յիշեցէ ի Տէր:

Արդ՝ յամի թուաբերութեան Հայոց ՊՄ (= 1401) աւարտեցաւ մատենան, յաշխարհս Կազարիոյ, յաստուածապաշտապաշտ Կաթա, առ ոսոս ամէնօրհնեալ սուրբ Աստուածմեծին:

Թշ. 289ա, բուն գրչէն. «Փառք... Որ կարողութեամբ Աստուծոյ ցանկացաւ իշխանայն սուրբ գրքին, որ կոչի Նարեկ, և աղաւթիւք և շնորհիւ սորին սկսայ եւ աւարտեցի ի լաւ և ընտիր աւրկանիէ, ես մեղաւոր ձեռնաբար Հայկացի Ղայաւմեար Ովանէս քահանայն, որ առնամբ եմ և գործովս մեղօք ի իւր, ի սուրբ քաղաքն Սուրսաղիմ, ի զուռն Սուրբ Ակոբայ Հայոց վանքն. ընդ հովանեաւ լուսարուիս Սուրբ Գեորգիանիս և այլ անաւորինականացն եւ և Սրբոյ Գլխաղիւրի: Ի հայրապետութեան տանն Հայոց Նիքիազար կաթողիկոսին և ի թուականութեանս մերոյ ՌձԻԸ (1679) ամին, ի Դեկտեմբեր ամսոյ ԺԸ. օրն չորեքշաբթի, եղև աւարտուիմ գրոյս ի վայելուիմ մեղաւոր Ովանէս քահանային որ բազում մեղաւք իլի եմ, որոյ ոչ եմ չեղեալ արժանի յիշման վասն չար գործոյն իմոյ, որ

բազում փափագանօք գրեցի զայս սուրբ գրքս վասն անձին իմոյ՝ որչափ որ կենդանի եմ, և յետ վախճանելոյն իմոյ կացցէ և մնացէ անջինջ յիշատակ սուրբ գրքս ի սուրբ քաղաքն Սուրսաղիմ ի զուռն Սուրբ Յակոբայ վասն մեղաւորիս հոգւոյն և երկացկնոջս Ավասաին և հօրս Իմիգալիին եւ մօրս մահտեսի Կուլիսասնին և քւեքս մահեսի Մարիամին, որոյ յիշատակն աւրինուլեմամբ եղիցի, ամէն:

Դարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք մեր վարպետին Տէր Աստուածասուր քահանային, որ մականուամբ Աւագակ կոչի, որ բազում աշխատութիւն ունի ի վերայ անաւորմանիս, զոր երկնաւոր վարդապետն իւրեան վարձահատոյց լիցի, ամէն:

Յովհաննէս Ղալաճեարի գրչական Յրդ գործն է Աստուածաւունջ մը, Նոր Կտակարանի մատերով, գրուած 1685ին, Նոյնպէս յերուսաղէմ և որ 2151 թիւի տակ կը նայ Ս. Յակոբեանց վանքի Մատենադարանը: Թէ՛ այս և թէ յաջորդ ձեռագրին նկարագրեր Նոյնպէս պատրաստեց Գեոր. Մ. Նշանեան Արքեպիսկոպոս:

Ձեռագրիս ունի 236 քուրք. — Մեծութիւն 19,5 × 13 սնդմ. — Գրութիւն՝ միասին, 13,6 × 8,1. — Տող՝ մինչև Թշ. 96բ՝ 23, Մնացեալները՝ 22. — Թերք՝ Ի = 20, Իւրաքանչիւրը 12 թուրք (ԺԺ և Ի՝ 10 թուրք). — Նիւթ՝ թուրք, միջակ հաստութեամբ, կարծր և դեղնագոյն. — Կազմ՝ տախտակեայ, դեղնագոյն կաշիով պատած զարդարուն. — Պահպանակ՝ սկիզբը 4 և վերջը 2 դատարկ թուրք. — Հանգամանք՝ լաւ պահուած. — Դիւր՝ նոսր գիր. — Զարգացիւր՝ Դիրքերու և Ընթերցումներու առաջին տառերը զարդադիր կարմիրով և մանիշակով. գլխագրերը կարմիր երկաթագիր. — Խորագիր՝ Կարմիր նոսր գիր. — Ժամանակ՝ ՌձԼԴ (= 1685). — Գրիչ՝ և Տէր՝ Յովհաննէս քահանայ (այսպէս եղիսկոպոս) Ղալաճեար ձաւապետ. — Ցեղի՝ Ծրուսաղէմ:

Հայեպ

ԱՐՏԱԽԱՋԻ ԱՐՔԵԳԻՍԿՈՊՈՍ

(Նորառնիւք)